

## DĖL PAŽINTINIO SĄVOKŲ VAIDMENS

J. SKERSYTĖ

Mokslo istorija yra idealaus tikrovės paveiklo kitimo istorija. Kiekvienoje konkrečioje mokslo išsivystymo pakopoje šis pasaulėvaizdis turi tam tikros logiškai apibrėžiamos mąstymo išvadų sistemos pavidalą. Kitaip sakant, mūsų pasaulio supratimas priklauso nuo mūsų konceptualinės sistemos, kuri savo turiniu ir struktūra daugiau ar mažiau skiriasi nuo visų ankstesnių sistemų. Tai sudaro pagrindą kelti klausimui, koku būdu galima ir ar iš viso galima nustatyti pažintinę bet kokios konceptualinės sistemos vertę. Tai labai senas, bet ligi šiol vis iš naujo keliamas filosofinis klausimas. Teigiamas ar neigiamas atsakymas į jį yra susijęs su mokslo išvadų objektyvumo pripažinimu arba paneigimu.

Sprendžiant šį klausimą metafizinės metodologijos pagrindu, apibrėžtas teorinės koncepcijos „daiktinis tikrumas“ iš esmės yra ieškomas joje pačioje. Šiuo pagrindu mąstymo proceso tyrimo uždavinys apribojamas mąstymo rezultatų struktūros analize. Logiškas tokios metodologijos rezultatas yra redukcionistinio tipo sąvokos teorijos, kurių esmę sudaro formali-loginė sąvokos struktūros analizė, ieškant atomarinio struktūrinio jos elemento. Pats mąstymas tokiu būdu suprantamas kaip duotų atomarinių elementų (stebėjimo predikatų) kombinavimo procesas, kurio pažintinė rezultatų vertė išreiškia jų formalus logiškumas. Pažintinis šitai suprantamo loginio proceso formos — sąvokos — vaidmuo apribojamas formalia-logine jos funkcija. Klausimas, kuri konceptualinė sistema tiksliau aprašo tikrovę ir koku pagrindu viena tikrovės koncepcija mokslo pažangoje gali pakeisti kitą, iš esmės lieka neišsprendžiamas. Pažintinę teorinių išvadų ir vartojamų sąvokų vertę tenka įrodinėti su kitų teorinių išvadų pagalba. Į tai atkreipia dėmesį ir anglų pozityvistas A. Dž. Ajeris: „Bet ko mums niekada nepasiseks padaryti — tai visiškai یشهi iš kalbos rėmų ir iš tos patogios pozicijos tirti pasaulį tam, kad suprastume, kuri sistema geriausiai jį aprašo“<sup>1</sup>.

Marksistinė filosofija, žiūrėdama į tikrovės pažinimo procesą kaip į mokslo pažangos procesą, metafizinei loginių formų tyrimo metodologijai priešpastato konkretų-istorinį pažinimo proceso tyrimo kelią. Remiantis marksistine metodologija, pažinimo proceso dialektiškumas ir loginis konkretios konceptualinės sistemos apibrėžtumas yra pažinimo proceso istoriškumo ir visuomeniškumo išraiška. Pažinimas kaip procesas, einąs iš nežinojimo per apytikrą žinojimą į vis gilesnį tikrovės pažinimą, vyksta, neribotai kaupiant visuomeninį patyrimą ir perduodant jį iš kartos į kartą.

<sup>1</sup> A. Дж. Айер, *Философия и наука*, «Вопросы философии», 1962, № 1, стр. 103.

Pažinimo proceso nepabaigiamumas čia yra dialektiškai susijęs su iš kartos į kartą perduodamų pažinimo rezultatų loginio apibrėžtumo buvimu.

Šiuo pagrindu sąvokos kaip loginės formos problema virsta dialektiškai suprantamo pažinimo proceso instrumento problema, kurią sprendžiant, tenka įveikti ilgaamžę metafizinio loginio proceso supratimo tradiciją. Visų pirma tenka įveikti metafizinį požiūrį į sąvoką kaip į duotą protavimo elementą, kuris yra susijęs su pažintinio sąvokos vaidmens apribojimu jos formalia-logine funkcija.

Metafizinės metodologinės tradicijos įtakoje ir tarybinėje literatūroje funkcionalinė sąvokos charakteristika neretai apribojama formaliu loginiu aspektu. „Sąvoka, mūsų nuomone, tai apibrėžimas ir daugiau nieko“, — rašo V. N. Sagatovskis. „Žinojimas vystosi ir keičiasi, bet sąvoka nesikeičia — ji tiesiog pakeičiama kita“<sup>2</sup>. Formaliu-loginiu aspektu sąvoka paprastai apibūdinama kaip tam tikras žinojimo kondensatas, kuriam būdingas „inertiškumas“. Ši logiškai apibrėžtos sąvokos charakteristika iš tikrųjų neišsemia sąvokos kaip loginės formos esmės. Suabsoliutinant formalų-loginį sąvokos aspektą ir priešpastatant logiškai apibrėžtos sąvokos „inertiškumą“ pažinimo proceso dialektiškumui, nenoromis tenka padaryti išvadą, kad formalioji logika prieštarauja dialektinei. Ši išvada neišvengiama ir bandant atskirti dvi skirtingas pritaikymo sferas turinčias logines formas — dialektinę ir formalią-loginę<sup>3</sup>. Tokiu pagrindu santykis tarp formaliosios logikos ir dialektikos iš tiesų tampa sunkiai išsprendžiama problema.

Materialistinės dialektinės metodologijos požiūriu sąvoka yra visuomeniniu-istoriniu pagrindu susidaręs ir tuo pagrindu funkcionuojantis pažintinis instrumentas. Kitaip sakant, pats pažinimo kaip visuomeninio-istorinio proceso pobūdis lemia sąvokos funkcines ir struktūrines ypatybes. Tik šitaip prieinant prie klausimo, galima išaiškinti sąvokų pažintinį vaidmenį.

### Materialinės sąvokos susiformavimo prielaidos

Žmogų nuo gyvulio skiria jų ryšio su gamta pobūdis. Gyvulį veikianti gamta yra betarpiška jo individualaus egzistavimo aplinka. Jo tikrovės suvokimas neišeina iš tos individualaus egzistavimo aplinkos ribų ir yra reikšmingas tik jo paties biologiniams poreikiams tenkinti. Todėl aukštesniųjų gyvūnų tikrovės suvokimui būdingas konkretus akivaizdumas. Suvokiami tikrovės objektai fiksuojami psichikoje vaizdinio forma, kuri dėl savo konkretaus apibrėžtumo turi grynai *subjektyvią* prasmę — negali būti betarpiškai perduodama kitiems individams, sulyginama, sugretinama.

Žmogus pats veikia gamtą, sudarydamas būtinas savo visuomeniniam egzistavimui sąlygas. Pirmas to visuomeninio egzistavimo etapas ir kartu

<sup>2</sup> В. Н. Сагатовский, Понятие как элемент и форма логического мышления, «Философские науки», 1961, № 4, стр. 83.

<sup>3</sup> Puz., E. A. Ivanovas rašo: „Vienas dalykas yra... tirti daiktą tokiose sąlygose, kada jis išlieka toks pat, išlaikydamas tam tikrą laiką savo kokybę, kitas dalykas — atspindėti sąvokose daiktą, kuris duotu momentu keičia savo kokybę“ (E. A. Иванов, О соотношении законов формальной и диалектической логики в процессе оперирования понятиями, М., 1963, стр. 82).

Panašiai klausimą kelia V. I. Malcevas ir B. M. Kedrovas, siūlydami skirstyti sąvokų apibrėžimus į dialektinius ir formalius-loginius, B. M. Kedrovo terminologijoje, į apibrėžimus ir formalias definicijas (B. И. Мальцев, Проблема определения понятий в диалектической логике. Сб. «Проблемы диалектической логики», изд. МГУ, 1959; Б. М. Кедров, Развитие понятия элемента от Менделеева до наших дней, М., 1948).

materiali to egzistavimo sąlyga yra tikslinga darbinė veikla, dėsningai atsiradusi natūraliame istoriniame procese, ir šiuo pagrindu susidariusi gamybinio patyrimo perdavimo galimybė. Specialios paskirties darbo įrankio pagaminimas yra neatskiriamas nuo sugebėjimo analizuoti ir suskirstyti gamtoje sutinkamus daiktus pagal jų savybes, suvokiant ir abstrahuojant tą ar kitą daiktų grupei būdingą savybę kaip praktinės reikšmės objektą. Vadinasi, nuo konkrečiai suvokiamų tikrovės vaizdinių pereinama prie naujo tikrovės idealizacijos tipo — tikrovės daiktų, klasių bei jų savybių kaip bendrybės suvokimo. Visuomeninis praktinės veiklos pobūdis, nulėmęs visuomeninę to tikrovės idealizacijos tipo prasmę turinio atžvilgiu, kartu sudaro visuomenines jo materialinės realizacijos sąlygas: tikslingos veiklos pagrindu vystosi kalba. Praktikoje suvokta bendrybė fiksuojama sąmonėje kalbos priemonėmis, ir šiuo pagrindu susiformuoja sąvokos kaip visuomeninis pažinimo proceso instrumentas.

Taigi, tikslingos veiklos būtinybė reikalauja visuomeninį egzistavimo pobūdį atitinkančios pažinimo ir bendravimo „technikos“. Kaip teisingai pažymi O. A. Ladorenko, „prieštaravimas tarp gyvo būtinumo sistemingai gaminti darbo įrankius ir tikrovės atspindėjimo jutimiškai akivaizdžia, konkrečia forma yra svarbiausias, lemiamas prieštaravimas, sudaręs filogenezėje pagrindą perėjimo procesui nuo vaizdinio prie sąvokos“<sup>4</sup>.

### Kalba — materialii sąvokos forma

To naujo tikrovės idealizacijos tipo susiformavimo materialinės sąlygos nulėmė kalbinį jo fiksavimo sąmonėje būdą. Kalba, atlikdama komunikatyvinę funkciją, kartu atlieka ir ekspresyvinę funkciją, ir tik abipusis šių dviejų funkcijų sąlygotumas suteikia sąvokai loginės pažinimo formos prasmę.

Marksizmo tezė apie genetinę kalbos ir mąstymo vienybę yra labai svarbi suprasti perėjimui nuo konkretaus tikrovės suvokimo vaizdiniais prie loginio jos pažinimo.

Konkrečiame mąstymo procese mintys ir vaizdiniai tarpusavy glaudžiai susiję, ir dėl to mąstymo ir kalbos santykio problema negali būti išspręsta paprasto empirinio tyrimo pagrindu. Pats klausimas, kaip istoriškai nuo jutiminio suvokimo pereinama prie loginio mąstymo, lengvai pakeičiamas klausimu, koks yra santykis tarp vaizdinio ir sąvokos individo mąstyme. Tokiu būdu gnoseologinis klausimo aspektas nejučiomis gali būti pakeistas psichologiniu, vedančiu į prieštaringas išvadas. Šitokiu aspektu vaizdinys ir sąvoka imami kaip dvi skirtingo laipsnio tikrovės apibendrinimo formos, suvedamos viena į kitą. Pvz., straipsnyje „Formos suskaidymas kaip pagrindinė sąvokos savybė“ A. L. Vetrovas rašo, kad sąvoka, „logiškai ją analizuojant, vis dėlto suvedama į galutinius elementus — bendrus vaizdinius“<sup>5</sup>. Apibūdinęs vaizdinį kaip nesuskaidytą į atskiras savybes, vienalytį akivaizdų daikto paveikslą, autorius teigia, kad, norint gauti sąvoką, „būtina suskaidyti daikto vaizdą į jį sudarančias ypatybes ir jas tam tikru būdu surišti“<sup>6</sup>. Suskirstęs vaizdinius ir sąvokas pagal tokį kriterijų, autorius teigia, kad tokios „paprastos“ kasdieniniame vartojime neskaidomos savybės, kaip baltumas, kietumas, saldumas,

<sup>4</sup> O. A. Ладоренко, К проблеме перехода от представления к понятию, «Вестник Московского университета», серия VIII, экон., филос., М., 1964, № 6, стр. 61.

<sup>5</sup> А. Л. Ветров, Расчлененность формы как основное свойство понятия, «Вопросы философии», 1958, № 1, стр. 35.

<sup>6</sup> Ten pat., p. 42.

žmonių galvose atsispindi bendro vaizdinio, o ne sąvokos forma<sup>7</sup>. Iš čia plaukia mintis, kad kalba yra tiek sąvokos, tiek ir atskirai nuo sąvokos paimito vaizdinio eksplikacijos priemonė ir kad žodis, išreiškias vaizdinį, neišreiškia sąvokos. Tokiu būdu vaizdinys gauna loginės formos reikšmę.

Gnoseologinio ir psichologinio problemos aspektų suplakimas į vieną sudaro pagrindą genetinei kalbos ir mąstymo vienybei neigti. Tokio priėjimo pavyzdžiu gali būti N. I. Zinkino straipsnis „Apie kodų perėjimus vidinėje kalboje“. Autorius rašo: „Kalba yra informacijos perdavimo priemonė — tai jos komunikatyvinė funkcija. Bet teigiama taip pat, kad kalba tuo pačiu metu yra ir mąstymo priemonė, ir tai jos eksplikatyvinė funkcija... Aplamai imant, niekam dar nepasisėkė parodyti faktais, kad mąstymas vyksta tiktai natūralios kalbos priemonėmis. Tai tik deklaruojama, tačiau bandymai rodo ką kita“<sup>8</sup>.

Iškėles klausimą, ar mąstymas vyksta tiktai duotos natūralios kalbos priemonėmis, autorius tuo pačiu apriboja save konkrečiais jau susiformavusio sąvokinio mąstymo psichologijos tyrimo duomenimis. Remdamasis gausia ir įdomia eksperimentine medžiaga, autorius kelia hipotezę, kad mąstydamas žmogus operuoja daiktiniu-vaizdiniu kodu (vadinamu vidine kalba), o ne tik žodine (ekspresyvine) kalba. Šitai išsprendęs psichologinę problemą, autorius nejučiom pereina į gnoseologinę problematiką, faktinės psichologinės medžiagos pagrindu bandydamas aiškinti sąvokos susiformavimą. Kadangi vaizdiniai yra grynai subjektyvūs ir negali būti betarpiškai perduodami, tai, autoriaus nuomone, „ženklinimo operacija leidžia išskirti diskretiškus vaizdinių turinio elementus, kurie natūralios kalbos ženklų sistemoje gali būti perduodami... ir sulyginami. Tokiu būdu formuojasi ir yra kiekvieno įsisavinamos visuomeninės prasmės turinčios sąvokos kaip tarpusavio supratimo kriterijus“<sup>9</sup>. Tokiu būdu pažintinis sąvokos vaidmuo suvedamas į jos komunikatyvinę funkciją.

Aiškinant gnoseologinę sąvokos reikšmę, į pirmą vietą iškyla perėjimo nuo vaizdinio, kaip jutiminio (ikisąvokinio) tikrovės suvokimo formos, prie loginio atspindėjimo sąvokomis problemos. Tai jau ne psichologinė individualaus mąstymo, o gnoseologinė mąstymo kaip visuomeninio-istorinio proceso problema. Todėl mąstymo psichologijos tyrimo rezultatai dar neįrodo, kad vaizdinis-scheminis kodas, kuriuo operuojama, individualiai mąstant, yra savarankiška, genetiškai pirminė sąvokinio mąstymo atžvilgiu tikrovės atspindėjimo sąmonėje grandis. Tiriant mąstymo ir kalbos santykio problemą, būtina turėti galvoje ne konkretų psichinį procesą ir jo individualias realizacijos sąlygas, o mąstymą kaip visuomeninį-istorinį procesą, kurio instrumentą — sąvoką — suformavo tam tikros konkrečios istorinės sąlygos.

### **Sąvoka — visuomeninio patyrimo akumuliacijos instrumentas**

Tikslingos gamybinės veiklos pagrindu susidaręs pažintinis visuomenės santykis su gamta leidžia individui tuo pačiu pagrindu atsiradusios kalbos priemonėmis fiksuoti savo sąmonėje objektyviai egzistuojantį rūšinį tikrovės daiktų ir jų ryšių bendrumą. Lenkų marksistas E. Grodzinskis, pritardamas dar Dž. S. Milio pasakytai minčiai, taip apibūdina pažintinę bendrą sąvoką pažymintčio žodžio reikšmę: „Jeigu mes turėtume galimybę

<sup>7</sup> A: Л. Ветров, Расчлененность формы как основное свойство понятия, «Вопросы философии», 1958, № 1, стр. 45.

<sup>8</sup> Н. И. Жинкин, О кодовых переходах во внутренней речи, «Вопросы языкознания», 1964, № 6, стр. 37.

<sup>9</sup> Ten pat.

kiekvieną net patį smulkiausią daiktą pavadinti atskiru individualiu vardu, skirtingu nuo visų likusių daiktų individualių vardų, arba, dar daugiau, jeigu mes galėtume duoti specialų individualų vardą kiekvienam daiktui kiekvienu laiko tarpu, net kiekvieną jo egzistavimo akimirką (o visa tai yra tikriausia utopija) — bendrieji vardai kartu su savo reikšmėmis ir toliau liktų nepaprastai svarbūs pažinimo elementai, nes tik su jų pagalba galime pažinti tai, kas daiktams yra bendra<sup>10</sup>.

Natūraliame istoriniame visuomenės vystymosi procese santykio su tikrove sfera neribotai plečiasi. Neišsemiamos tikrovės reiškinių bei jų ryšių turtingumas ir įvairumas, iš vienos pusės, ir objektyviai egzistuojąs rūšinis tų reiškinių ir ryšių bendrumas, iš kitos pusės, reikalauja tokio tikrovės idealizacijos tipo, kuris leistų visuomeniniame-istoriniame pažinimo procese operuoti tikrovės daiktų klasėmis ir jų savybėmis kaip neapibrėžtos apimties ir turinio bendrybėmis. Toks sąmonėje fiksuotas idealizacijos tipas ir yra sąvoka, kuri materialios kalbinės išraiškos dėka leidžia neribotai kaupti visuomeninį patyrimą ir perduoti jį iš kartos į kartą.

Vartojamos sąvokos apimties ir turinio neapibrėžtumas leidžia į turimą sąvoką įjungti vis naujus palaipsniui pažįstamos tikrovės objektus, tam tikrais atvejais daugiau ar mažiau keičiančius jos turinio supratimą. Neriboto skaičiaus objektų klasės rūšinio bendrumo suvokimas slepia savyje potencialią pažintinę dar neatrastų reiškinių ir ryšių galimybę. Šiuo pagrindu kiekvieną naujai atrastą reiškinį visada bandoma įjungti į turimą sąvokų sistemą. Negalėjimas naujo objekto įjungti į turimą rūšinio bendrumo klases, arba, iš kitos pusės, kelių neapibrėžtos apimties objektų klasių tarpusavio rūšinio bendrumo suvokimas sudaro pagrindą atsirasti naujoms sąvokoms. Naujos sąvokos atsiradimas, susijęs su naujos neriboto skaičiaus objektų klasės egzemplioriaus atradimu, iš esmės yra ir anksčiau turėtų sąvokų turinio patikslinimas.

Pvz., šilumos sąvoka XVIII a. buvo patikslinta su kaloriko sąvokos pagalba. Į šilumą buvo pradėta žiūrėti kaip į kaloriko buvimo kūnuose pasireiškimą. Toks šilumos sąvokos turinio supratimas leido paaiškinti visą eilę šiluminių reiškinių. Tačiau šilumos kaloriko sąvoka pasirodė nepritaikoma mechaninio darbo ir šilumos ryšiui paaiškinti. Naujai pastebėti reiškiniai sudarė pagrindą pakeisti vieną sąvoką naujomis, išreikšiančiomis tam tikrus rūšinius bendrumus atominio-molekulinio tyrimo lygyje. Tą patį galima pasakyti ir apie kitų moksle ir kasdieninėje praktikoje vartojamų sąvokų turinio supratimo kitimą, įjungiant į šias sąvokas naujus objektus ir pradėdant vartoti naujas sąvokas. Sąvokos apimties neapibrėžtumas leidžia neribotai kaupti visuomeninį patyrimą ir jo pagrindu nuolat tikslinti sąvokos turinį.

Vadinasi, vartojamų sąvokų apimties ir turinio neapibrėžtumas yra visuomeninio patyrimo akumuliacijos sąlyga, kuri leidžia pažinti tikrovę, remiantis pažintinėmis visos istoriškai besivystančios visuomenės galimybėmis.

Taigi, jeigu mąstymas savo psichologine prasme yra individualus psichinis procesas, tai ta medžiaga, kuria operuoja mąstymas, yra sąvokose sukauptas visos visuomenės istorinis patyrimas, kuris egzistuoja nepriklausomai nuo šio konkretaus psichinio proceso. Tą savarankiškumą sąvokai suteikia žodis, ir kaip tik žodžio savybė turėti ne tik aktualią, bet ir potencialią reikšmę ir yra pagrindinė sąlyga, kuri daro sąvoką visuomeniniu pažinimo proceso instrumentu, o patį sąvokinį mąstymą — visuomeninio-istorinio pažinimo proceso reiškinium.

<sup>10</sup> E. Grodziński, *Znaczenie słowa w języku naturalnym*, Warszawa, 1964, str. 65.

Sąvoką pažyminčiame žodyje fiksuotos bendrybės turinio ir apimties neapibrėžtumas skiria sąvoką nuo visada konkretaus individualizuoto vaizdinio. Vaizdinys yra neatskiriamas nuo konkretaus psichinio proceso, jis nepriklausomai nuo jo neegzistuoja ir dėl to negali atlikti visuomeninio patyrimo kaupimo instrumento vaidmens tikrovės pažinimo procese. Tačiau sąvoką žymįs žodis savo aktualia reikšme yra susijęs su individualizuotu vaizdiniu konkrečiame psichiniame procese. Tokia yra mąstymo, kaip individualaus psichinio proceso, savybė. Tokiu būdu individualiniame mąstyme, tarpininkaujant sąvokai, sukauptas visuomeninis-istorinis patyrimas gauna vaizdinę formą. Šia prasme ir galima kalbėti apie sąvokinio mąstymo sąlygotą, o ne sąvokas sąlygojančią, vaizdinio-scheminio kodo apibendrinančią prasmę. Tiek, kiek sąvoką žymįs žodis gali egzistuoti nepriklausomai nuo konkretaus psichinio proceso, t. y. tiek, kiek jis gali turėti potencialią reikšmę, tiek sąvoka yra nesusieta su konkrečiu apibrėžtu vaizdiniu ir todėl gali būti perduota — ir yra perduodama — iš kartos į kartą, visuomeniškai kaupiant patyrimą.

### Sąvokos ir žodžio-ženklų santykis

Turint galvoje sąvokos turinio ir apimties neapibrėžtumą, kaip gno-seologinę jos savybę, leidžiančią pažinimo pažangą, gali būti sprendžiamas klausimas: kaip yra įmanomas keitimasis patyrimu tarp atskirų įvairaus išsilavinimo lygio individų, o taip pat ir tarp įvairių epochų?

Šiuo pagrindu iškyla sąvokos ir ja pažyminčio ženklų-žodžio santykio problema.

Sąvokos turinio ir apimties neapibrėžtumas pasireiškia kalboje kaip žodžio savybė turėti tiksliai nefiksuotą reikšmę. Dėl to ribotų ženklų skaičiumi galima pažymėti neribotą daugybę minčių. Tas pats žodis gali turėti neribotą skaičių reikšmių ir teikti skirtingą informaciją įvairiems visuomenės nariams. Pvz., žodžio „miestas“ reikšmė gali būti kiekviena mintis apie tuo žodžiu pažymimą objektą, išskirianti jį kaip tam tikros klasės elementą iš kitų objektų klasių: mintis apie tam tikru būdu sutelktą gyvenvietę, apie prekybinį, kultūrinį, pramoninį ar administracinį centrą ir t. t. Kokia reikšmė atskiras individas bevertotų arba suprastų žodį „miestas“, tas žodis pažymi tam tikrą rūšinį tos pačios objektų klasės bendrumą, išskiriantį jį iš kitų objektų klasių. Kitaip sakant, atskiras individas, kasdienėje kalboje vartodamas žodį „miestas“, operuoja sąvoka „miestas“, suteikdamas tai sąvokai skirtingą turinį. Arba, pvz., žodžiai „dirbtinis žemės palydovas“ teikia labai skirtingą informaciją mokslininkui, žinančiam palydovo paskirtį bei jo veikimo principus, ir nieko bendro su fizika neturinčiam žmogui. Tačiau tiek vienas, tiek ir kitas vartoja sąvoką „dirbtinis žemės palydovas“, nors ir suteikdami jai skirtingą turinį — tą turinį, kokį jie, priklausomai nuo išsilavinimo, darbo veiklos srities, perėmė drauge su žodžiu kaip tam tikrą visuomeninį patyrimą.

Literatūroje sąvokos teorijos klausimais žodžio reikšmės ir sąvokos turinio santykis dažnai aiškinamas, remiantis logiškai apibrėžtos sąvokos funkcija pažinimo procese. Pvz., teisingai pažymėdama, kad ne kiekviename žodyje reikšmė ir sąvoka sutampa, Galkina-Fedoruk kalba apie sąvoką tik kaip apie logiškai apibrėžtą esminių reiškinių arba daikto pusių apibendrinimą<sup>11</sup>. Tuo pačiu pagrindu žodžio reikšmės ir sąvokos funkcijas pažinime skiria M. N. Aleksejevas. Pabrėždamas, kad sąvokos joku būdu negalima sutapatinti su žodžio reikšme, autorius rašo: „Sąvokos prigimtis

<sup>11</sup> E. M. Галкина-Федорук, Слово и понятие, М., 1956, стр. 32—49.

pasireiškia fiksavimu esminių ypatybių... , tuo tarpu kai žodžio reikšmė neturi fiksuoti esminių ypatybių, apsiribodama neesminiais skiriamaisiais bruožais<sup>12</sup>. Laikantis tokio požiūrio, reikėtų daryti išvadą, kad jeigu individas vartoja, pvz., žodį „šviesa“, nežinodamas, kad šviesa yra elektromagnetinio lauko reiškinys, tai jam šis žodis neturi sąvokinės reikšmės.

Toks sąvokos sutapatinimas su jos formalia-logine funkcija prieštarauja sąvokinio mąstymo kaip visuomeninio-istorinio pažinimo proceso instrumento supratimui. Sąvokos neapibrėžtumas yra būtina sąlyga pažinimo pažangai, vykstančiai įvairiausio žinojimo lygio individų patyrimo kaupimo pagrindu. Atskiras individas, operuodamas visai visuomenei bendra kalbos ženklų sistema, operuoja tik tam tikra sąvokose sukaupto visuomeninio patyrimo dalimi. Žodis, pažymėdamas logiškai neapibrėžto turinio ir apimties sąvoką, lieka kaip ženklas nepakitęs, istoriškai kintant sąvokos turiniui bei apimčiai.

Vadinasi, sąvokos apimties ir turinio neapibrėžtumas, pasireiškiantis kalboje loginiu žodžio reikšmės neapibrėžtumu, yra visuomeninio patyrimo akumuliacijos ir aplamai visuomeninio bendravimo sąlyga.

### Loginio sąvokos apibrėžimo reikšmė

Kiekvienos sąvokos turinys yra suvokiamas ir nusakomas tik ryšyje su kitomis sąvokomis, kurios savo ruožtu suvokiamos ryšyje su dar kitomis sąvokomis ir t. t. Kitaip sakant, kiekviena sąvoka yra tam tikros sąvokų sistemos elementas. Jeigu sąvokų apimties ir turinio neapibrėžtumas yra visuomeninio-istorinio patyrimo akumuliacijos sąlyga, tai, iš kitos pusės, sąvoka gali būti apibrėžtos sistemos elementu tik griežtai apibrėžtu aspektu. Be šio sisteminio apibrėžtumo būtų neįmanoma pati visuomeninio patyrimo akumuliacija kaip kyląs iš žemesnės į aukštesnę pakopą tikrovės pažinimo procesas. Šiuo pagrindu iškyla idealaus tikrovės poveiklio su tikslinimo uždavinys kiekviename sukaupto patyrimo lygyje. Šiam uždaviniui tarnauja loginis sąvokos turinio apibrėžimas.

Logiškai apibrėžiant sąvoką, ji imama kaip išbaigtas istoriškai sukaupto patyrimo kondensatas, atliekantis savo pažintinę funkciją jos loginio ryšio su kitomis sąvokomis aspektu. Jeigu sąvokos turinio ir apimties neapibrėžtumas nulemia nefiksuotą natūralios kalbos pobūdį, tai logiškai apibrėžtos sąvokos turinys tarsi suauga su žodžiu-ženklu, kuris kaip viena reikšmė tampa mokslinės kalbos terminu.

Tiriant tą patį reiškinį įvairiais aspektais, loginio apibrėžimo pagrindu imama tik tam tikra sąvokos turinio dalis, todėl ta pati sąvoka tame pačiame pažinimo lygyje gali būti skirtingai apibrėžiama. Kaip rašė Leninas, „definicijų gali būti daug, nes daiktai turi daug pusių“<sup>13</sup>. Pvz., fiziologinėse ir sociologinėse teorijose termino „žmogus“ reikšmė nesutampa. Tačiau konkrečios mokslinės kalbos rėmuose tas terminas yra griežtai vienareikšmis.

Žodžio-ženklo ir logiškai apibrėžtos reikšmės fiksuotas santykis leidžia apibūdinti terminą kaip sustingusį, inertišką žinojimo kondensatą, kuriuo galima operuoti pagal apibrėžtas konstruktyvines taisykles. Todėl loginis sąvokų apibrėžimas atlieka svarbų vaidmenį moksle. Negriežtų, nepakankamai tiksliai vartojamų sąvokų patikslinimas yra vienas iš pačių svarbiausių pažinimo duomenų loginės analizės uždavinių. Inertiški

<sup>12</sup> М. Н. Алексеев, Дialeктика форм мышления, М., 1959, стр. 79.

<sup>13</sup> В. И. Ленин, Работы, т. 38, р. 219.

savo forma ir turiniu terminai tampa loginės-semantinės eksplikacijos objektais, siekiant griežčiausio tikslumo, koks tik įmanomas esamame pažinimo lygyje. Šia prasme į terminus galima žiūrėti kaip į sąvokų turinio formalizavimo rezultatus, kurie tampa konstruktyvine medžiaga mokslinėms teorijoms.

Loginis sąvokos apibrėžimas, siekiant termino griežtumo, visada turi santykinį pobūdį. Jo suabsoliutinimas savo ruožtu dažnai veda prie loginių prieštaravimų naujai sukauptos medžiagos atžvilgiu. Tie loginiai prieštaravimai yra tarsi vidinis mokslo pažangos variklis, verčiąs derinti terminą su naujai sąvokoje sukauptu turiniu, šiuo pagrindu praplečiant arba susiaurinant termino reikšmę. Efektyvus termino reikšmės ir sąvokos turinio derinimo instrumentas yra formalus loginis aparatas.

Tačiau nauji terminai arba naujos logiškai apibrėžiamos mokslinės abstrakcijos nėra mąstymo proceso formalizavimo rezultatas. Nauji terminai atsiranda naujai susidariusios, visuomeninį patyrimą kaupiančios abstrakcijos pagrindu, kaip vienareikšmis jos neapibrėžto turinio kondensatas.

Ir marksistinėje literatūroje neretai sutapatinamas sąvokos turinys su jos loginiu apibrėžimu. Pvz., V. N. Sagatovskis, iškėlęs klausimą, ar apibrėžimas pilnai išreiškia sąvokos turinį, teigia, kad tarp sąvokos turinio ir jos apibrėžimo „visada egzistuoja vienareikšmio atitikimo santykis“<sup>14</sup> ir kad „sąvoka ir apibrėžimas funkciškai sutampa“<sup>15</sup>. Toks sąvokos turinio ir loginio apibrėžimo sutapatinimas reiškia dviejų sąvokos funkcijų pažinimo procese suplakimą į vieną, o tai veda į metafizinį pažinimo kaip išbaigtų tiesų kaupimo proceso supratimą.

Materialistinės dialektinės metodologijos požiūriu pažinimas tai ne išbaigtų tiesų kaupimas, vienas tiesas pakeičiant kitomis, o begalinis artėjimo prie absoliutinės tiesos procesas, kurio dialektiškumas pasireiškia istoriškumo ir logiškumo vienybe. Tos vienybės realizavimo instrumentas ir yra sąvoka, įgalinanti istoriškai kaupti visuomeninį patyrimą ir jį logiškai sutikslinti turimo pažinimo lygyje. Šios dvi sąvokos funkcijos pažinimo procese yra neatskiriamos viena nuo kitos ir sąlygojančios viena kitą. Loginis sąvokos apibrėžimas turi tik santykinę reikšmę, būdamas nesavaraikiškas istoriškai kintančios sąvokos turinio atžvilgiu.

Marksistinės metodologijos požiūriu pažinimo proceso dialektiškumas ir loginis mokslinės tikrovės koncepcijos apibrėžtumas yra materialiai sąlygotas pažinimo proceso istoriškumo ir visuomeniškumo išraiška. Šiuo pagrindu klausimas, kodėl viena tikrovės koncepcija mokslo istorijoje keičia kitą, netenka savo problematiškumo, o pažintinio mokslinių teorijų vertinimo problema nustoja buvusi grynai teorinė problema.

Vilniaus Valstybinis  
V. Kapsuko vardo universitetas  
Filosofijos katedra

Įteikta  
1965 m. gegužės mėn.

<sup>14</sup> В. Н. Сагатовский, К вопросу о соотношении содержания понятия и определения, «Вестник Ленинградского университета», серия экон., филос., права, вып. 3, 1961, № 17, стр. 90.

<sup>15</sup> В. Н. Сагатовский, Понятие как элемент и форма логического мышления, «Философские науки», 1961, № 4, стр. 85.



## О РОЛИ ПОНЯТИЙ В ПРОЦЕССЕ ПОЗНАНИЯ

Ю. СКЕРСИТЕ

### *Резюме*

В статье ставится методологический вопрос о роли понятий в процессе познания. Решение этого вопроса связывается с необходимостью учета общественной природы структурных и функциональных особенностей понятия как инструмента общественно-исторического процесса познания. Такой подход к вопросу дает возможность преодолеть традиционное сведение роли понятия к его формально-логической функции, связанное с метафизической трактовкой процесса познания.

На основе диалектико-материалистического понимания процесса познания как общественно-исторического процесса в статье формулируются методологические критерии различения гносеологического, психологического и формально-логического аспектов теории понятия.

В гносеологическом аспекте познавательная роль понятий связана с неопределенностью их объема и содержания, что позволяет им быть инструментом непрерывной аккумуляции общественно-исторического опыта и передачи этого опыта из поколения в поколение. С другой стороны, логическое определение понятий является средством уточнения теоретических выводов на каждом достигнутом уровне процесса познания и, в этом аспекте, условием последовательности научного прогресса.